

ТОЛЕРАНТНІСТЬ І ЇЇ МЕЖІ: ДО ЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ ПОНЯТТЯ

Ориентация современной Украины на сближение с европейским сообществом актуализирует проблему толерантности в самых разных ее аспектах. Особую значимость приобретает в этом отношении этический анализ толерантности, невозможный без предварительного выяснения содержательных границ данного понятия и возможностей его применения.

В связи с этим в статье критикуется чрезмерно расширительная трактовка толерантности, в нынешних условиях способствующая идеологизации этого принципа и сужающая возможности его реального применения. На основе фиксации этического значения толерантности как формы отношения к Другому, исходящей из признания за ним права на самостоятельное существование, исследуется соотношение толерантности, уважения и милосердия (активной доброты). Рассматривается связь принципа толерантности с установками диалогического общения, с одной стороны, и взаимного дистанцирования в конфликтной ситуации, с другой; в связи с осмыслением последнего случая вводится понятие права на несовместимость. Очерчивается различие этической и стратегической толерантности.

Культура миру, як відзначають сучасні дослідники, не є і не може бути утвердженням в людському існуванні якоїсь зони суцільної безконфліктності; скоріше, це такий стан, за якого «конфлікти творчим, ненасильницьким шляхом перетворюються на нову якість» [1, с. 93]. Подібним чином і нинішній поворот України до європейської спільноти з її ідеями, цінностями, стандартами життя і стосунків за своєю суттю є процесом досить болісним, що раз по раз пробуджує давні й породжує нові конфлікти, провокує зіткнення інтересів, глибинних життєвих орієнтацій. Відтак перед нинішнім українським суспільством, культурою, так само як і перед конкретними громадянами України в цілком практичному аспекті постає проблема толерантності, невід'ємна від драматичної ситуації сучасного цивілізаційного вибору і відповідних соціальних перетворень.

Серед актуальних ракурсів згаданої проблеми надзвичайної ваги набуває власне етична конкретизація поняття про толерантність, пов'язана з висвітленням меж і можливостей його адекватного застосування. Темою пропонованої статті є окреслення деяких вихідних пунктів подібного розгляду.

Передусім у цьому відношенні варто зазначити, що істотність, якої набуває у наш час ідея толерантності, часто-густо породжує спокусу деякого змістовного «перевантаження» даного поняття, так само як і завищеної оцінки можливостей його регулятивно-практичного застосування. Подібно до термінів «нація» або «міф», термін «толерантність» сьогодні постає своєрідним семантичним аттрактором, здатним засвоювати усе нові й нові значення: видається цілком природним виходити з того, що толерантність включає в себе і повагу до партнера, і наявність власних переконань, і «здатність

увійти в становище іншого» [3, с. 26], і визнання деяких спільних культурних цінностей, і взаємну відкритість відповідних національних традицій, і причетність, тією або іншою мірою, до цивілізуючого духу європеїзму, й свідомість відповідальності за долі світу та ін. Проте така сенсова «глибинність» приховує свої небезпеки. Так, вона уможлиблює своєрідну тактичну гру в оперуванні даним принципом, гру, що актуалізує згідно з наявними потребами те або інше з безмежного розмаїття його можливих значень. (До подібної тактики знерідка вдаються й нинішні націоналісти, в залежності від ситуації апелюючи часом до політичних і громадських, а часом до спільотно-етнічних ресурсів семантичного атрактора «нація»). Стосовно до поняття толерантності, головною загрозою, що впливає з його «поглибленого» тлумачення, уявляється те, що зазначена процедура неминухо переводить дане поняття до суто ідеологічного контексту. Практично прийняти принцип толерантності з усіма переліченими вище його завбачуваними імплікаціями передусім означає декларувати певну ідеологічну позицію (котра, в свою чергу, може бути толерантною або нетолерантною стосовно інших ідеологій), тоді як справа, очевидно, мала б полягати в забезпеченні деяких елементарних людських прав і можливостей співіснування. У цьому зв'язку видається доречним аналіз меж толерантності, як у концептуальному плані, так і в перформативному, пов'язаному з осмисленням наслідків застосування даного принципу.

У міркуваннях на зазначену тему не варто, на мій погляд, легковажити безпосереднім зв'язком самого терміна «толерантність» з латинським «tolero» – нести, витримувати, терпіти; звідси історичний сенс вимоги «витримувати» Іншого в його іншості, визнаючи за ним право чинити й мислити по-своєму. Поза усяким сумнівом, формування здатності терпіти Інше й визнавати його

право бути й залишатися Іншим, що продовжується в європейській і світовій культурі протягом століть, саме по собі має величезне значення; й наше розуміння цієї його значущості буде тим ефективнішим, чим ясніше ми віддаватимемо собі звіт у специфіці згаданого процесу – отже, і в його самодостатності, і в доконечній потребі доповнення його іншими чинниками, що роблять морально можливим повноцінне людське спілкування. Адже досить очевидно, що терпіти Іншого – ще зовсім не те ж саме, що йому симпатизувати, про нього піклуватися або співпрацювати з ним. Тому в царині як міжособистісних, так і міжкультурних стосунків толерантність як така не включає ні байдужості до партнерів, ні навіть наміру використати їхні слабкі сторони у власних інтересах. Саме ця холодність, відчуженість, а часом і своєкорисливість «тільки толерантного» ставлення, як відомо, здавна інкримінувалися західній цивілізації її опонентами як одна з найдошкульніших її вад. (У цьому зв'язку, на мою думку, варто згадати парадоксальний вислів відомого поета і мислителя Т.С. Еліота про те, що «християнин не бажає бути толерованим» («to be tolerated») [цит. за: 4, с. 143]; власне, тому, що в людському моральному взаємовизнанні він прагне більшого і кращого).

В етичному плані толерантність співвідноситься, в першу чергу, з такими формами ставлення до Іншого, як повага й милосердя (активне добродійство). Відтак якщо толерантність, як бачимо, за своєю суттю обмежується визнанням за Іншим права на самостійне існування, то повага вже вимагає утвердження самої іншості Іншого як особливої, ні до чого стороннього не редукованої цінності. Поважати означає не просто терпіти, а саме утверджувати ціннісний статус Іншого, навіть якщо даний конкретний інший для нас глибоко чужий.

Нарешті, й милосердя, подібно до толерантності й поваги, також зали-

шається ставленням до іншого як до Іншого; воно не передбачає, хоча й не виключає, співчутливої схильності до цього Іншого. Разом з тим, це моральне ставлення має виразний буттєвий аспект: воно не обмежується визнанням прав або й навіть утвердженням принципової цінності Іншого, а являє собою засноване на діяльній співпричетності вільне дарування йому можливостей буття й самореалізації. Активно допомагати Іншому бути собою й здійснювати себе – в цьому важкість і сенс милосердя, до якої б істоти не було воно звернене.

Звичайно, не будь-яка толерантність переростає у справжню повагу, так само як і повага далеко не завжди прагне стати милосердям, або активною добротою. Разом з тим, милосердя, щоб залишитися на притаманній йому моральній висоті, має сполучатися з толерантністю й повагою до кожного свого адресата.

Стосовно до сфери національних і культурних відносин із сказаного випливає, що встановлення толерантності має розглядатися тут лише як одна з необхідних умов гармонізації інтересів, взаєморозуміння й співробітництва, але зовсім не як панацея. В той же час поза глибоко толерантним ставленням до людської іншості спроби запровадження «високоморальних» засад організації суспільного життя породжують практику «примусового ощасливлення» й подібні до неї рецидиви патерналізму.

Не менш істотним, ніж описаний ціннісний аспект з'ясування меж і специфіки толерантності як ставлення до Іншого, уявляється розгляд принципу толерантності в зв'язку з проблематикою діалогічного спілкування. Сама узвичаєність (для нашого часу) сполучення понять «толерантність» і «діалог» налаштовує на думку про належність діалогічної інтенції до суті толерантності як такої, взагалі про нерозривний зв'язок толерантності й спілкування.

Справді, впродовж останніх десятиліть принцип толерантності найчастіше

розглядається й найгостріше усвідомлюється саме в перспективі спілкування, в тому зв'язку, що веде до нього. А проте бажаним наслідком реалізації принципу толерантності може бути не тільки спілкування, але й дещо протилежне – взаємне дистанціювання людей одне від одного. В сучасному світі з його жадою популістських акцій, світі, що мимоволі підлаштовується під стиль мас-медіа, привілейованим способом розв'язання всіляких утруднень і конфліктів безальтернативно, на перший погляд, постає налагодження прямого спілкування між конфліктуєчими сторонами. В деяких випадках, однак, така стратегія увінчується успіхами, в інших – ні. Не слід також забувати, що можливість спілкування в будь-якому випадку передбачає певну гомогенізацію досвіду партнерів, чи то окремих особистостей, чи то народів або країн; у випадку ж нещасливому це саме по собі може означати або перемогу однієї з сторін, або нівелювання обох.

Тим часом в історії становлення толерантності ми знаходимо й посутній досвід культури дистанціювання, що саме вступала в свої права там, де спілкування визнавалося неможливим. Класичний приклад цього – цивілізований судовий розгляд, що процедурно виводить конфліктерів з зони безпосереднього спілкування й жорстко опосередковує стосунки між ними. Транспонуючи ідею дистанціювання в дещо іншу площину, можна сказати, що послідовний розвиток толерантності неможливий поза визнанням у тій або іншій формі також права на несумісність, що захищає свободу й самобутність людей, так само як і цілих соціальних груп і культурних організацій. Історична реальність таких контр-толерантних і взагалі нелюдських форм дистанціювання, як гетто, лише підкреслює гостроту проблеми, що тут криється.

Нарешті, питання про межі толерантності – це, найбезпосереднішим чином, питання про лімітацію реального

застосування самого даного принципу. Тут я не розглядатиму, що взагалі з позицій етики толерантності слід було б вважати неприйнятним, нетерпимим, – проблему, скоріше за все, центральну в рамках заявленої теми, проте таку, що потребує окремого дослідження [див., напр.: 2, с. 313-332]. Хотілося б лише зауважити, що подібні обмеження толерантності здатна виявляти й стосовно себе самої, щодо умов власної реалізації. Послуговуючися термінологією сучасної комунікативної філософії, можемо говорити в цьому відношенні про власне етичну й стратегічну (коли взагалі не тактичну) толерантність, тобто про толерантність, що утверджує самоцінність власного принципу, з одного боку, – й таку, що лише слугує досягненню певної мети, певного результату, доти, доки для цього не визріють інші, більш ефективні засоби, – з другого. Зокрема, вся теоретично обгрунтована ще *В.І.Леніним* гра в толерантність, що її вели на міжнародній арені комуністичні режими, яскраво репрезентує саме другий, стратегічний її тип, – сказати б, толерантність аж до перемоги світової революції.

Отож, чи припустимо бути толерантним до того, хто, навіть приймаючи принцип толерантності як норму власної поведінки, фактично використовує його з метою його ж заперечення?

Гадаю, таке питання має певне підґрунтя й в сучасних політичних реаліях, та й не тільки в галузі політики. Власне, ми часто стикаємося з ситуаціями, коли декларована толерантність служить для однієї з сторін лише знаряддям фактичної нетолерантності, спрямованої у той або інший спосіб на «знищення» партнера – його дискредитацію, безповоротний підрив його позицій тощо. Чи слід у стосунках з таким контрагентом зберігати толерантність?

Як уявляється, «золоте правило» моралі не залишає і в цьому випадку для етично налаштованої сторони іншої альтернативи: так, належить бути толерантним і до того, для кого толерантність цілком очевидно має в даний момент лише стратегічне значення. Особливі зусилля в подібних ситуаціях мають бути спрямовані на те, щоб забезпечити демократичний тиск, який робив би відступи від справжньої толерантності й за таких умов якомога менш імовірними, – від нарощування потужності й ефективності відповідних міжнародних інституцій до розширення прерогатив вільного невимушеного обговорення в найрізноманітніших галузях освіти, науки, культури, усюди, де толерантність знову і знову вимушена себе проблематизувати, знову і знову повертатися до своїх простих і вразливих основ.

Література

1. Галтунг И. Культурный мир: некоторые характеристики // Культура мира и демократии. Культура мира. Учебное пособие. – М.: ЮНЕСКО, 1997. – С. 91-113.

2. Рікер П. Толерантність, нетолерантність, неприйнятне // Рікер П. Навколо політики. – К.: «Д.Л.», 1995. – С. 313-332.

3. Хеффе О. Плюрализм и толерантность: к легитимации в современном мире // Философские науки. – 1991. – № 12. – С. 16-28.

4. Cranston M. Toleration // The Encyclopedia of Philosophy / Paul Edwards Ed. in Chief. – N.Y.; L.: Macmillan, inc, 1972. – Vol. 7. – P. 143-146.

Victor Malakhov

TOLERATION AND ITS BOUNDS: TO THE ETHICAL ANALYSIS OF THE CONCEPT

The concept of toleration is investigated as ethical one, which can be applied also in areas of political and cultural problems. The examination of the bounds of toleration allows a possibility to make clear a correlation between toleration, respect, and grace (active kindness), to reveal communicative and distantive vectors in toleration itself, to put forward a difference between ethical and strategic toleration.